

Perspektivismus a jeho kontrola. Příklad lingvistiky

Martin Beneš

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

benes@ujc.cas.cz

Abstract:

The first part of this paper tries to contribute to the illustration of the unadequacy of objectivist epistemology, using the examples of Euclidean and hyperbolic (a type of non-Euclidean) spaces. The text shows that reality (e. g. the objects of our scientific interest) can be perceived from more than one frame of reference. It describes the fact that what we can see is in every case influenced just by the necessary presence of a chosen frame of reference. From the internal point of view (from the pure relation between the perceived object and the particular frame of reference), the objects perceived from the standpoints of different frames of reference are qualitatively equivalent, internally coherent, therefore only external criteria can decide on the choice of one particular frame. The second part of present paper tries to illustrate what kind of these external criteria should be taken into account in case of linguistics. It is argued here for the important general idea: To find reliable external criteria, linguistics should make the so-called cognitive commitment. That means that in the case where there is more than one reliable parallel description of the same particular field of interest (or its part), the only trustworthy and therefore preferred frame of reference is that one, which is consistent with our knowledge from the field of psychological/neurophysiological language processing and brain function.

Key words:

cognitive commitment, epistemology, frame of reference, perspectivism, psycholinguistics

1. Perspektivismus

1.1 Epistemologická situace, p-mechanismus a referenční rámec

V současné době je již zřejmé, že se pohybujeme v epistemologické situaci, kterou literární vědec V. Svatoň (2004, s. 29) výstižně charakterizuje slovy:

„[...] každý výrok (i vědecký a filozofický) má platnost pouze v určitém režimu řeči, v paradigmatickém systému představ a pojmů, v určitém kontextu. Byla tak revidována představa o subjektu dosavadního vědeckého bádání, který se vztahuje ke ‚světu‘ a v jehož myšlení je svět hůře či lépe reprezentován. Objektivita je nyní nahlížena pouze jako konformita s normami usuzování panujícími v určitém prostředí, subjekt

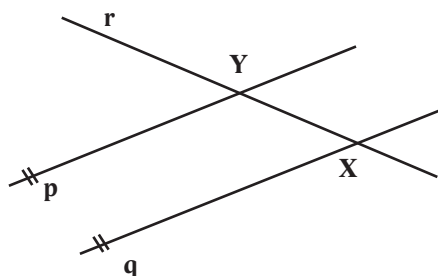
jíž není autonomní, nýbrž předem ‚vyplněný‘ společnými hodnotami [...]. Tím byly odmítnuty požadavky evropské metafyziky a na ní založené univerzální racionality.“⁴¹

Tuto situaci, k níž budeme odkazovat jako k perspektivismu, a důsledky, které z ní pro pozná(vá)ní jakékoli předmětné oblasti plynou, je nutné začít intenzivně reflektovat. Víme-li totiž, že vnímaný předmět i výpovědi, které o něm učiníme, závisí na přijatém paradigmatickém systému pojmů a představ, je třeba si všímat, jakým způsobem tento konkrétní systém ovlivňuje vnímání zkoumané předmětné oblasti. Fakt perspektivismu ilustrujeme následujícím příkladem:²

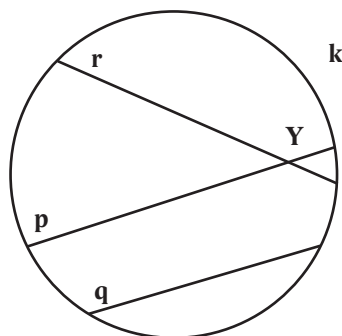
Jeden z axiomů klasické eukleidovské geometrie říká, že k danému bodu a přímce lze sestrojit právě jednu přímku, která prochází tímto bodem a nemá s danou přímkou žádný společný bod – takové přímce se pak říká rovnoběžka. Podle tohoto axiomu se jakékoli dvě přímky, které nejsou rovnoběžkami, musí protnout ve společném bodě (jako se níže na obr. 1 protne přímka q s přímkou r , která prochází bodem Y , v bodě X). Ruský matematik N. I. Lobačevskij (1792–1856) však ukázal, že na základě odlišné axiomatizace získáme (tzv. Lobačevského nebo hyperbolický) prostor s odlišnými vlastnostmi. Narýsujeme-li kružnici k , pak existuje nekonečný počet jejích tětiv procházejících bodem Y , které nemají s přímkou q žádný společný bod (jako je tomu na obr. 2 v případě dvou tětiv p a r). Uvědomíme-li si, že kružnice k může mít poloměr nekonečno, získáváme díky přítomnosti této kružnice situaci, v níž lze bodem Y vést nekonečný počet přímek, které nemají s přímkou q v daném prostoru žádný společný bod. Přímka q má pak v hyperbolickém prostoru nekonečný počet (řeceno terminologií eukleidovského prostoru) „rovnoběžek“. (Dodejme, že filosof J. Hermach [2006, s. 85] dále uvádí, „že 20 let po objevu Lobačevského německý matematik [Bernhard; MB] Riemann přišel na to, že v prostoru za určitých podmínek nelze vést bodem mimo přímku ležícím ani jednu s ní rovnoběžnou přímku“.)

-
- 1 Podobné formulace, které v podstatě parafrázuji původní Kuhnovo (1997, s. 203) vyjádření o tom, že „neexistuje způsob rekonstrukce výroků jako ‚skutečně jsou‘, který by byl nezávislý na teorii“, lze najít i u jiných předních českých vědců – viz např. Fajkus (2005, s. 283); Peregrin (2003a; 2003b); Třeščík (1999) aj.
  - 2 K tomuto příkladu mě inspiroval Ju. M. Lotman (1990, s. 242), který jej ovšem používá k demonstraci odlišné skutečnosti. Teprve později jsem byl upozorněn, že stejný příklad využívá k demonstraci toho, čemu říkáme perspektivismus, také filosof J. Hermach (2006, s. 85).

obr. 1

obr. 2

O tom, jaké pravdy (reprezentované v tomto případě počtem přímek, které je možné vést daným bodem a které nemají žádný společný bod s danou přímkou $[q]$; tj. právě jednu?, nekonečno? [žádnou?]) budou o určité předmětné oblasti (reprezentované v tomto případě typem geometrického prostoru) platit, rozhoduje suverénně to, co nazveme **referenční rámec** (reprezentovaný v případě [1] absencí ohraničující kružnice; v případě [2] přítomností ohraničující kružnice s poloměrem nekonečno). K faktu „ovlivnění“ vlastností/charakteru předmětné oblasti (prostoru) referenčním rámcem (absence vs. přítomnost ohraničující kružnice), který jsme výše ilustrovali uvedeným příkladem, budeme odkazovat jako k **p-mechanismu**. Referenční rámec a p-mechanismus, který je jím aktivován, jsou zde tedy definovány analogií k výše uvedenému konkrétnímu příkladu s kružnicí.

1.2 Existence p-mechanismu a předmětná oblast

1.2.1 Mnohost perspektiv

P-mechanismus (závislost „viděného“/zkoumaného na referenčním rámci) je nevyhnutelný. Na otázku po počtu přímek, které je možné vést daným bodem k dané přímce a které s danou přímkou nemají žádný společný bod, neexistuje odpověď bez odvolání se k referenčnímu rámci.³ Vnímat ani zkoumat realitu není možné bez předem daného referenčního rámce: Každý vnímající subjekt je nutně „předem vyplněný“ určitými kulturně danými hodnotami, jedinečnou osobní historií a zkušeností, odlišnými znalostmi a schopnostmi; každý badatelský subjekt je nutně – ať už si to uvědomuje a reflektuje, nebo ne – „předem vyplněný“ tímtéž, co

3 Pokud se do doby, než N. I. Lobačevskij přišel s objevem, že k dané přímce lze za určitých okolností vést daným bodem nekonečně mnoho přímek, které s danou přímkou nemají žádný společný bod, tvrdilo, že správná odpověď na takto položenou otázku zní: „lze vést jednu přímku“, byla tato odpověď i přesto umožněna daným referenčním rámcem. Tento rámec však nebyl znám – vyvstal před námi vlastně až po Lobačevského objevu –, a nebyl proto reflektován.

vnímající subjekt, plus určitou teorií, metodologií, pracovním postupem, oborovými stereotypy atp.⁴ Tohoto „předvyplnění“ se nelze zbavit.

Je třeba si uvědomit, že pokud se tvrdí, že „vědecké poznání není jen ‚čistě‘ sociální povahy, nebo dokonce jen ‚jazykovou hrou‘, ale že ‚realita klade odpor“ (Fajkus, 2005, s. 256), neznamená to, že tento realitou kladený odpor omezuje, kontroluje nebo koriguje ilustrovaný p-mechanismus. Platí totiž, že vnímaná předmětná oblast (sama o sobě) nijak nebrání tomu, aby byla vnímána z pozic různých referenčních rámců. Podoba a vlastnosti (části) vnímané reality zajišťují jen to, že z pozice daného referenčního rámce bude realita vnímána určitým způsobem a z pozice jiného referenčního rámce zase způsobem (v určité míře) odlišným. Přijatý referenční rámec nás zavazuje k určitému, nelibovolnému vnímání předmětné reality; předmětná realita „sama ze sebe“ nás však nezavazuje k tomu, abychom ji vnímali právě z pozice jednoho určitého referenčního rámce. Dobře to znovu ukazuje příklad s kružnicí: Přijetí referenčního rámce zakládajícího hyperbolický prostor nás zavazuje k tvrzení, že k dané přímce lze vést daným bodem nekonečné množství přímek, které s ní nemají žádný společný bod; nic nás však – kromě externích kritérií (viz dále) – nenutí vnímat prostor z pozic právě tohoto daného referenčního rámce. Z toho plyne první důležitý závěr-požadavek. Jsme-li si již dnes (v „pokuhnovské“ době) vědomi existence p-mechanismu, je třeba reflektovat, jak přijatý referenční rámec ovlivňuje vidění předmětné reality a zda se daný referenční rámec hodí pro řešení otázek, které si klademe (zda nezabraňuje položení si otázek důležitějších).

1.2.2 Status „viděného“. Realismus a antirealismus

S existencí p-mechanismu se otevírá otázka noetického realismu (objektivismu) vs. antirealismu.⁵ J. R. Searle vychází ve své práci *Mind, Language and Society* (citace a odkazy na základě slovenského překladu *Mysel, jazyk a spoločnosť*; Searle, 2007) z dělení na tzv. realistický a antirealistický filosofický postoj. Realisté jsou – zjednodušeně řečeno – podle Searla přesvědčeni o tom, že skutečnost (svět a předměty v něm existující) existuje nezávisle na nás, a tvrdí, že ji můžeme poznat takovou, jaká je tzv. doopravdy, sama o sobě. Zatímco antirealisté jsou podle něj přesvědčeni o opaku. J. Peregrin (2003a, s. 88) shrnuje rozdíl mezi těmito dvěma noetickými stanovisky uvnitř filosofie vědy následujícími slovy: „Realisté jsou přesvědčeni, že to, o čem věda hovoří, skutečně existuje, zatímco jejich odpůrci se domnívají, že tyto věci nutně existovat nemusí, že mohou být jenom jakýmsi nástroji, s jejichž pomocí vědci koncipují své teorie, které však vně těchto teorií, tj. ve skutečnosti, neexistují.“

U kořenů antirealismu stojí myšlenky Immanuela Kanta, který podrobil kritice jak empiristické, tak racionalistické přesvědčení o tom, že skutečnost můžeme poznat takovou, jaká je doopravdy. Podle Kanta existuje za tím, jak se nám svět jeví (říká: „Svět je takový, jaký

4 Snahy o „minimalizaci vnesené teorie“, které se objevují u části českých korpusových lingvistů (viz např. Čermák in: Bartoň et al., 2009, s. 20–21) nemohou být úspěšné. Minimalizace vnesené teorie teorii ve skutečnosti neminimalizuje, ale podle hesla „deregulace není opuštění/zbavení se regulace, ale jejím jiným typem“ teorii pouze mění. Je-li minimalizace vnášení teorie vnímána jako úspěšná, vede to pouze ke ztrátě reflexe vlastního referenčního rámce, a tedy i toho, jak p-mechanismus ovlivňuje poznání předmětné oblasti.

5 Tento druhý postoj bývá ve svých jednotlivých konkrétních variantách označován též jako perspektivistický, relativistický, konstruktivistický nebo instrumentalistický.

se nám jeví“), skutečný svět – svět sám o sobě –, který je nám však nepřístupný (viz Petříček, 1997, s. 13–19). Toto tvrzení však Kantův antirealismus i všechny další verze tzv. antirealismu nutně zavazuje v očích (některých) realistů k obtížně přijatelným závazkům – totiž k silně protiintuitivnímu tvrzení o neexistenci objektivní reality.

J. R. Searle (2007, s. 26–27), hlásící se k realismu, říká, že:

„[l]ogická štruktúra situácie, ktorej musí čeliť antirealista, je následovná:

1. Predpokladajme, že externý realizmus [tj. přesvědčení o existenci na našem vnímání nezávislé reality, MB] je pravdivý. Potom existuje skutočný svet nezávisle od nás a našich záujmov.
2. Ak existuje skutočný svet, tak existuje spôsob, ako sa svet naozaj má. Existuje objektivný spôsob, ako sa veci vo svete majú.
3. Ak existuje spôsob, ako sa veci majú, tak by sme mali byť schopní povedať, ako sa majú.
4. Ak môžeme povedať, ako sa veci majú, tak to, čo hovoríme, je objektivne pravdivé alebo nepravdivé v závislosti od miery, v akej sme úspešní alebo neúspešní, keď hovoríme, ako sa veci majú.“

A následně tvrdí, že:

„[s]túpcov nejakej formy subjektivismu alebo relativizmu, ktorí by radi odmietli štvrtú propozíciu, znepokojuje propozícia prvá a majú pocit, že ju treba odmietnuť alebo, ako občas hovoria, „spochybniť“.“

Existenci objektivní reality, tj. existenci na nás nezávislého světa, však zastánci realismu úspěšně prokazují (viz např. právě Searle, 2007, s. 11–50), což v jejich očích nutně vede k vítězství nad jakoukoli formou antirealismu. Tvrzení, že zastávce čtvrté propozice znepokojuje propozice první, nerozumím. Odmítnutí třetí a čtvrté Searlovy propozice nás nutně nemusí zavazovat k popírání propozice první a druhé. Antirealistické postoje mohou popírat propozice tři a čtyři, aniž by nutně musely popírat propozice jedna a dvě. Není tedy nutné popřít nebo zpochybnit na nás nezávislou existenci skutečného světa (tj. odmítnout tzv. základní realismus): Musí přeci existovat něco, co se nám – začneme-li to vnímat – může následně různě jevit (příklad s kružnicí definující p-mechanismus nijak nepopírá existenci prostoru; popírá však tzv. korespondenční teorii pravdy, ukazuje, že vlastnosti prostoru nejsou předem dané a nezávislé na našem vnímání, ale závisí na přijatém referenčním rámci).

Zkoumáme-li tedy rozprostraněný a ohraničený předmět (jako to prototypově dělají přírodní vědy), p-mechanismus ovlivňuje jen to, jakou část zkoumaného předmětu uvidíme, nikoli však to, zda tento předmět existuje v reálném světě. Zkoumáme-li však (jak to prototypově dělají humanitní vědy) předmětné oblasti, které takový charakter nemají, existuje reálné nebezpečí, že p-mechanismus do dané předmětné oblasti projektuje „objekty“, které ve světě

– vně tohoto referenčního rámce – reálnou existenci nemají.⁶ Ilustrovat tento jev můžeme známým příkladem z percepční psychologie, který zprostředkovává G. Lakoff (2006, s. 135; kurziva GL):

„Je dobře známým faktem [...], že vidění zahrnuje vidění-jako, [...]. Vezměme si známý příklad dvou světél A a B. Pokud je rychle za sebou rozsvítíme a zhasneme, budou se respondentům jevit jako jedno světlo, které se pohybuje z místa A do místa B. Jinými slovy, respondenti *vidí* jedno světlo, které se pohybuje na obrazovce, ale nevidí dvě světla, která se rozsvěcují a zhasínají. [...] Proto by bylo nesprávné říci, že Harry viděl dvě světla blikat na obrazovce, ale že to nevěděl a myslel si, že viděl jedno světlo, jak se pohybuje na obrazovce.“

Ze své pozice respondenta (= referenčního rámce) Harry „vidí“ něco, co neexistuje – jedno pohybující se světlo. Z pozice (= referenčního rámce) experimentátora však lze spatřit dvě blikající světla – tj. něco, co má skutečnou existenci.

Existence podobných objektů-konstruktů se může ukázat jako mylná a neužitečná, pak je opuštěna (flogiston, viz Kuhn [1997, s. 105; s. 155–156]), nebo mohou být užitečné i jako zřejmé konstrukty (rovník, nultý poledník).

1.2.3 Interní kvalitativní ekvivalence „viděného“ z perspektivy odlišných referenčních rámců

Různý způsoby vidění „těže“ předmětné reality z různých referenčních rámců jsou vůči těmto konkrétním jednotlivým rámcům z interního hlediska stejně hodnotné, pravdivé, náležité. Dobře to znovu ilustruje náš příklad s kružnicí – na základě interních kritérií (tj. vztahu referenčního rámce [kružnice vs. její absence] a p-mechanismem determinovaných vlastností předmětné reality [počet přímek, které lze vést daným bodem k dané přímce, aniž by s touto danou přímkou měly společný bod]) nelze rozhodnout, která pravda o počtu těchto přímek je tzv. „lepší“, hodnotnější, pravdivější, ta pravá. Všechny tři odpovědi (lze vést jednu, nekonečno, žádnou přímkou) dávají vůči referenčním rámcům, které je založily, kvalitativně stejně dobrý smysl, všechny jsou náležité.⁷ V tomto smyslu jsou všechny tzv. vnitřně koherentní.

Příklon ke konkrétnímu referenčnímu rámci může být proto někdy popisován i jako „přechod na víru“, jednotlivým referenčním rámcům se pak prostě *věří*, nebo *nevěří* (slovo *věřit* užívá v této souvislosti např. Kuhn, 1997, s. 156–157). Na rozdíl od podobných tvrzení jsme přesvědčeni, že příklon k určitému referenčnímu rámci je i přes ilustrované fakty záležitostí

6 Srov. k tomu i tato dvě vyjádření. První, obecnější: „Vědecké instituce jsou vytvářeny skupinami vědců a zabývají se tím, co považují za ryzí fakta. Problém je v tom, že tato takzvaná ryzí fakta jsou v mnoha aspektech závislá na těchto institucích – na dohodách o měřících přístrojích, teoriích měření, přijatelném použití statistik a obecných vědeckých teoriích, z nichž všechny jsou z valné části výtvořeny vědeckého myšlení“ (Lakoff, 2006, s. 173); druhé, konkrétnější: „Mnoho struktur, které generativní gramatika postuluje pro angličtinu, je možné nalézt i v jiných jazycích – ovšem pod podmínkou, že je v těchto jiných jazycích budou hledat generativní gramatici. Tyto struktury však v těch samých jazycích nedokáží nalézt jazykovědci, kteří využívají jiné možné teorie, a to proto, že uvnitř těchto teorií jsou dané struktury definovány jinak, nebo se s jejich existencí nepočítá vůbec“ (Tomassello, 1995, s. 138; překlad MB).

7 Kuhn (1997, kap. X, passim) tento fakt ilustruje „příklady projevů skokových změn vizuálního *Gestalt* [Gestalt switch; MB]“ (tamtéž, s. 115; kurziva originálu).

(asi dobově podmíněně⁸) racionální a že existují určitá externí kritéria výběru, a tedy i – řečeno nejobecnějšími hodnotícími termíny – „lepší“ a „horší“ referenční rámce.

1.3 Externí kritéria pro výběr „lepšího“ referenčního rámce

Chceme-li (a budeme-li) tedy dále tvrdit, že existují „lepší“ a „horší“ referenční rámce, je to možné pouze na základě kritérií externích. Mezi nimi musíme na prvním místě jmenovat užitečnost referenčních rámců pro řešení vytyčených cílů,⁹ srov.:

„Odpovědi přinášené modelem ve velké míře vyplývají z přijatých filosofických předpokladů. Vytvoření podařeného modelu [jazyka; DZ] tedy především vyžaduje přesnou diagnózu [...] toho, co má model zrcadlit. Musíme proto přesně formulovat výzkumný problém“ (Zielińska, 2007, s. 55; překlad MB).

Odpovědi nemohou existovat bez otázky. Každé zkoumání předpokládá východisko, které definuje, co by měly popisovat nebo vysvětlovat výstupy. Nový referenční rámec může být výhodnější i pro svou větší explanatorní sílu (širší záběr), schopnost řešit problémy, které z pozic jiných/předchozích referenčních rámců nebyly uspokojivě řešitelné.

Další zásadní kritérium pro výběr z konkurujících si referenčních rámců poskytuje status objektů existujících uvnitř referenčního rámce vzhledem k opozici konstrukt vs. reálně existující, reálně svůj vliv prokazující prvek předmětné oblasti. Jde tedy o kladení otázek, zda má p-mechanismem založený objekt ve světě reálnou existenci, příp. zda je bez své reálné existence pro (aplikovanou) teorii nějak užitečný.

1.4 Shrnutí

P-mechanismus je nutným průvodním jevem našeho pozná(vá)ní. Zvolená předmětná realita nebrání svému vnímání z pozic více referenčních rámců. „Viděné“ (objekty-rekonstrukty, závěry, výsledky bádání apod.) jsou vždy nutně na obecné rovině ovlivněny existencí p-mechanismu, na rovině konkrétní pak daným referenčním rámcem. V případě nerozprostraněných a neohrazených předmětů (které zkoumají humanitní vědy) je možné, že „viděné“ neexistuje mimo daný referenční rámec. Z interního pohledu (čistý vztah „viděného“ a referenčního rámce) jsou jednotlivá „viděná“ kvalitativně ekvivalentní, vnitřně koherentní.¹⁰ O výběru vhodného referenčního rámce musí (protože jediná mohou) rozhodnout externí kritéria. Ve zbývajících částí práce se proto pokusíme ilustrovat způsob, jak pro lingvistiku

8 Jinak bychom museli připustit, že zastánci z dnešního pohledu překonaných (neadekvátních) přístupů se při jejich přijímání chovali iracionálně, což je, myslím, pohled ve své ahistoricitě nespravedlivý.

9 Lobačevského prostor umožnil výpočet křivky, která je nutná k tomu, aby raketa opustila oběžnou dráhu Země. Chceme-li vypustit raketu, je daný cíl jednoznačným externím kritériem pro výběr referenčního rámce zakládajícího Lobačevského hyperbolický prostor, v němž budeme provádět výpočty.

10 Tato zjištění jsou v rozporu s tradiční tzv. objektivistickou epistemologií, jejímž hlavním předpokladem je – zjednodušeně řečeno – fakt, že existuje jediná správná, nezávislá externí perspektiva (označovaná často jako tzv. pohled „božího oka“), z níž je jediným způsobem možné objektivně popsat předměty ve světě a vztahy mezi nimi. Vynikající detailní popis východisek a vlastností objektivismu a podrobnou argumentaci, proč je objektivistická epistemologie nevyhovující, je možné nalézt v práci Lakoff (2006, s. 161–254).

vyhodnotit na základě vhodně zvolených kritérií a vzhledem k cílům nevhodnější referenční rámec, a tím předložit návrh, jak kontrolovat p-mechanismus.

2. Referenční rámce a externí kritéria

2.1 Cesta k postulátu

Z pohledu lingvisty je zajímavé, že problém existence p-mechanismu si (přínejmenším zčásti) uvědomil již F. de Saussure. V *Kursu obecné lingvistiky* (Saussure, 1989, s. 44) např. čteme, „že předmět ani zdaleka nepředchází hledisku, a dalo by se říci, že je to právě hledisko, které vytváří předmět“. V nedávno objevených Saussurových (2007, s. 39–40; překlad z polštiny MB) *Zápisích z obecné lingvistiky* (*Écrits de linguistique générale*) pak nalezneme podobnou, obšírnější pasáž:

„Na počátku je spíše zobecnění a kromě něho a před ním neexistuje nic, a protože zobecnění předpokládá určitý úhel pohledu, který slouží jako kritérium, tak první a dále neredukovatelné prvky jazyka, kterými se jazykovědec může zabývat, jsou již produktem skryté myšlenkové operace. Vyplyvá z toho tedy fakt, že lingvistika se musí vrátit k diskusi o odpovídajícím/vhodném/oprávněném úhlu pohledu, protože bez něj její předmět neexistuje.“

Lingvistika se tradičně pokoušela především popsat a klasifikovat jazykové prostředky, tj. zachytit a zobecnit pozorovatelné pravidelnosti ve stavbě konkrétních jazyků, a to bez ohledu na konkrétní, v kontextu komunikace zakotvené uživatele jazyka. Anglický psycholingvista G. T. M. Altmann (2001, s. 130) říká přímo:

„The legacy of the first 50 or so years of the 20th century was the study of language as an entity that could be studied independently of the machinery that produced it, the purpose that it served, or the world within which it was acquired and subsequently used.“

Důsledkem bylo, že „[l]ingvistika [...] byla do značné míry popisnou vědou, která se zabývala klasifikací korpusu jazykových dat, aniž by tato data uváděla do souvislosti s lidskou myslí“ (Schwarzová, 2009, s. 10). Tento tradiční přístup ke zkoumání jazyka jistě umožňuje danou předmětnou oblast nahlížet z mnoha perspektiv:

„Je například možné předložit celou řadu lingvisticky dokumentovaných modelů toho, jak může být uspořádán lexikon. Některé z nich mohou být užitečné, např. při vytváření umělých systémů, což je dostatečným důvodem jejich existence“ (Smolík, 2009, s. 241).

Jak již ovšem naznačuje komentář M. Schwarzové, při popisu bychom měli počítat s kognitivními schopnostmi a mentálními kapacitami mluvčích. F. Smolík proto pokračuje takto:

„Pokud ovšem chceme popsat přirozený jazyk jako biologicko-sociální jev, měli bychom při rozhodování mezi vhodnými formami popisu brát ohled na to, které z nich přinášejí vysvětlení pro reálně pozorované jevy“ (Smolík, 2009, s. 241).

Jako zásadní faktor kontrolující p-mechanismus při vnímání předmětné oblasti lingvistiky vidíme psychologickou/neurofyziologickou¹¹ reálnost referenčním rámcem založených teoretických entit, v případě komplexních teorií pak jejich psychologickou/neurofyziologickou plauzibilitu (přijatelnost, pravděpodobnost). Jako adekvátní přístup zajišťující takový popis chápeme přístup části kognitivních lingvistických disciplín.

2.2 Argument

Zdůvodnit a obhájit tento deklarativní postoj se pokusíme strukturou argumentů, které jsou v podstatě jen rozvedením evidentního faktu, naznačeného již výše – totiž že (i) zpracování jazyka se děje v mysli/mozku¹² a (ii) že mluvčí používají a učí se jazyk vždy zakotveni v konkrétních komunikačních situacích, v kontextu.

Při volbě konkrétních referenčních rámců je nutné – jak jsme řekli – vyjít od formulace problémů, které má rámeček řešit. Východiskem je pro nás fakt, že předmětná oblast jazyka by měla – z důvodu triviálního faktu, totiž že přirozený jazyk slouží interakci mezi komunikanty a je zpracováván v mysli/mozku – být (i) popisována z pozice referenčního rámce, který dokáže danou předmětnou realitu uchopit vzhledem k těmto elementárním skutečnostem. Z tohoto důvodu se jeví tzv. kognitivní závazek (cognitive commitment), podle něž bychom měli naše poznání uvést do souladu s daty z oblasti psychologie a neurofyziologie mozku, jako zcela náležitý.

Jestliže je přirozený jazyk zpracováván v mysli/mozku uživatelů, můžeme dále (ii) vzhledem ke kognitivnímu závazku očekávat, že z obecně poznávacího hlediska je hodnotnější ten referenční rámeček, který popisuje reálně pozorovatelné a existující jevy (a který tedy jen nepromítá do předmětné oblasti vlastní objekty-konstrukty) naší kognice. V případě lingvistiky musí jít o psychologickou/neurofyziologickou realitu postulovaných jednotek – postulované jednotky by měly být jako reálné využívány v procesu zpracování jazyka; skutečná substanciální povaha lingvistických jednotek nemůže být jiná než psychologická/neurofyziologická. Tzv. „lepší“ je pak ten referenční rámeček, který zakládá entity mající v tomto smyslu reálnou existenci. Ronald W. Langacker (2000, s. 4; překlad MB) to popisuje slovy:

„Počáteční předpoklady týkající se mentálních schopností a kognitivního zpracování jsou [...] poměrně nekontroverzní. Pokud se kognitivní přístup ukáže jako adekvátní z lingvistického hlediska (a předpokládám, že dosavadní výzkumy v rámci kognitivní lingvistiky naznačují, že se tak skutečně stane), pak jej jeho psychologická pravděpodobnost dodatečně zdůvěryhodní.“

11 Odkazovat „k vnitřnímu kontextu mluvčích“, tj. ke komplexu jejich kognitivních schopností, budeme nerozlišeně vzhledem k jeho psychologické/neurofyziologické stránce. Zásadní pro náš argument je fakt empirické evidence reálnosti postulovaných jednotek (jejich doložitelná role při zpracování jazyka), který může poskytnout jak psychologie, tak neurofyziologie mozku.

12 V Dodatku bude mezi oběma pojmy učiněn rozdíl. Tam, kde chceme „k vnitřnímu kontextu“ uživatele jazyka odkazovat bez rozlišení obou rovin, používáme tento způsob zápisu.

Právo na existenci mají jakékoli referenční rámce, díky nimž získáme užitečné informace. Referenční rámce počítající s tím, že přirozený jazyk je zpracováván v mysli/mozku, jsou (vzhledem k vytčenému cíli) důvěryhodnější. Budovat takové referenční rámce se pokouší část kognitivních lingvistických disciplín. Zmíněné **dodatečné zdůvěryhodnění** je pro výběr lepšího referenčního rámce klíčové. Jelikož je jazyk zpracováván v mysli/mozku, je psychologická/neurofyziologická reálnost entit založených referenčním rámcem faktem, který takové referenční rámce při výběru zvyhodňuje (protože je zdůvěryhodňuje) více než referenční rámce, které s psychologickou realitou entit, které postulují, nepočítají.¹³ Empiricky adekvátní může být vůči vlastním referenčním rámcům více typů jednotek. Jelikož je však jazyk zpracován v mysli/mozku, jsou empiricky adekvátnější ty jednotky, které jsou adekvátní psychologicky/neurofyziologicky. Tento fakt byl v lingvistice dlouhou dobu opomíjen. Abychom lépe objasnili zdůvěryhodnění, tzv. větší adekvátnost, popíšeme stručně dva příklady: příklad zdůvěryhodnění a příklad (částečného) znedůvěryhodnění.

2.3 Příklady

2.3.1 Psychologická adekvátnost (jmenných) deklinačních paradigmat v češtině

Jedním z nejtypičtějších zobecnění pravidelností pozorovaných v jazykovém materiálu, které vypracovala klasická deskriptivní lingvistika, jsou (jmenná) deklinační paradigmata.¹⁴ S vědomím existence p-mechanismu bychom však měli takové zobecnění chápat nejprve pouze jako užitečný konstrukt. Jazyk je zpracováván v mysli/mozku. Dokud nevíme, zda při zpracování jazyka mysl/mozek pracuje s něčím, jako je deklinační typ, měli bychom počítat s tím, že deklinační paradigmata mohou být jen p-mechanismem založeným (užitečným) konstruktem. Vzhledem k cíli uchopit jazyk s ohledem na fakt, že je zpracováván v mysli/mozku mluvčích, je proto žádoucí ověřit status (konstrukt vs. reálná entita) deklinačních paradigmat. Takovému ověření se věnovala Denisa Bordagová. Jejím týmu [Bordag – Pechmann (2008; 2009); shrnutí viz in: Smolík (2009)] se podařilo přinést důkazy pro psychologickou realitu deklinačních paradigmat. V takovém případě je zřejmé, že deklinační paradigma není jen (užitečným) popisným zobecněním sledovatelných pravidelností v českém jazykovém materiálu, ale že „navíc“ působí jako reálný faktor při řečové produkci. Tento posun od potenciálního (neověřeného) konstruktů k psychologicky reálnému faktoru produkce s sebou nese zmíněné Langackerovo zdůvěryhodnění. Z hlediska epistemologie (a vzhledem k vytčenému cíli) jde o hodnotnější, jistější informaci.

13 Ovšem z hlediska cílů. Dané tvrzení platí, chceme-li vysvětlit lidskou schopnost jazyka (language faculty), pokud se chceme, jak nejvíc je to možné, přiblížit podstatě jazyka. Pokud však např. chceme získat popis jazyka užitečný pro výuku cizinců, bude pro tento účel vhodný i referenční rámec, který výše požadovaná kritéria nespĺňuje.

14 Tato data byla tedy zjištěna induktivně. Takový postup byl však filosofy vědy zpochybněn. Fakt, že z jednotlivých dat (z tzv. z empirické báze) lze indukovat jedinou správnou generalizaci, významně zpochybnuje tzv. Quineova-Duhemova teze o nedourčenosti teorií empirickými fakty (Fajkus, 2005, s. 65–66).

2.3.2 Problém stereotypního jazyka

V rámci lingvistické disciplíny zabývající se osvojováním jazyka (language acquisition) existuje dnes již poměrně obsáhlá literatura věnující se problému tzv. stereotypního jazyka (formulaic language) a předpřipravených jazykových konstrukcí (ready-made language sequences). Fakt existence těchto jevů se zdůrazňuje zejména v rámci kognitivních modelů založených na úzu (usage-based models), viz např. Tomasello (2000), Langacker (2000), Dąbrowska (2000), Dąbrowska – Kubiński (2003, s. 16–17), nebo v popisech neformálního mluveného jazyka, viz např. Miller – Wienert (2009). Jde o to, že data z výzkumů dětského jazyka ukazují, že děti se – zjednodušeně řečeno – učí jazyk tak, že si zapamatovávají celé, často se opakující a pro jazyk typické konstrukce a teprve na základě analýzy těchto konstrukcí se dostávají k menším základním stavebním jazykovým jednotkám. Podle toho by tedy přinejmenším v jisté fázi osvojování jazyka byly pro děti psychologicky reálné jen takové složené jednotky, které by byly při tradiční analýze snadno členitelné na jednotky elementárnější. Miller a Weinert(ová) (2009, s. 387), autoři zabývající se popisem spontánního mluveného jazyka, však existenci podobných, na menší části sice analyzovatelných, ale při zpracování jako jeden celek vnímaných jednotek připouští i u dospělých mluvčích, srov.:

„The idea that language may not be entirely rule-governed and produced afresh each time it is used is not new. [...] Linguistic studies have begun to show that ready made language sequences which cannot easily be accounted for in terms of an economic system of generative rules may be more pervasive than generally acknowledged. [...] There is some evidence for the psychological reality of formulaic language in terms of storage and production. [...] In view of the limitations on processing capacity compared to storage, a plausible explanation for the fluence is that speakers rely, wherever possible, on ready-made memorized sequences in language use rather than novel generation from rules.“

Pokud platí, co jsme výše citovali,¹⁵ je možné, že analyzujeme-li určité konstrukce až k nejmenším možným prvkům (jak nám to umožňuje naše nepsychologicky založená teorie), vzdalujeme se tím jednotce, která je psychologicky reálná, a proto důvěryhodnější. Jinými slovy, lingvista (provádějící syntaktickou analýzu) může v určitých případech chápat konkrétní jazykovou konstrukci jako složenou z menších jednotek, zatímco mluvčí s ní při zpracování jazyka pracuje jako s nedělitelným celkem. V tom případě lingvista pracuje s jednotkami, které existují jen uvnitř jeho referenčního rámce a nemají psychologickou/neurofyziologickou realitu. Mluvčí/posluchači s těmito jednotkami v případě produkce/percepce dané konstrukce nepracují – teorie může (pro konkrétní typy stereotypních konstrukcí) postulovat jednotky, které existují jen v jejím rámci. Adekvátnější (důvěryhodnější) je taková teorie, která uvedené konstrukce dokáže rozlišit a „nepřeanalyzová“ je. Zmíněný příklad v uvedeném smyslu znedůvěryhodňuje především generativní gramatiku [kritiku generativní gramatiky z těchto

15 A údaje o neurofyziologii mozku tomu nasvědčují, srov.: „Recent neurological evidence about the human brain suggests that it has a great deal of memory capacity and powerful information handling capabilities, but is severely limited in processing speed [...]. [R]edundant forms of storage that would save processing time seem particularly adaptive for such an organ“ (Peters, 1983, s. 86).

pozic viz in: Miller – Weinert (2009, s. 373–425)], která počítá s tím, že všechny konstrukce jsou generovány – jak jsme však viděli, nutně a vždy tomu tak není.

3. Kognitivní lingvistické disciplíny

V oddíle 2 jsme se pokusili zdůvodnit, proč by kognitivní lingvistické disciplíny mohly poskytovat „lepší“ referenční rámec než přístupy jiné. Podívejme se tedy nyní na komplex těchto disciplín detailněji.

3.1. Situace

Celek **kognitivních lingvistických disciplín** lze vhodně uspořádat podle dvou klíčových otázek, jejichž řešení se v rámci komplexu kognitivních disciplín očekává právě od tohoto celku. Jak uvádí I. Nebeská (2002, s. 299),¹⁶ jde o dvě zásadní otázky: [1] „**co jazyk o naši mysl vypovídá**“ a [2] „**jak lidská mysl s jazykem pracuje**“. Odpověď na první otázku se snaží poskytnout disciplíny v českém kontextu známé pod názvem kognitivní lingvistika.¹⁷ Podle I. Nebeské (Karlík – Nekula – Pleskalová 2002, s. 246) je možné rozlišit její dva základní proudy: jednak [1a] proud antropocentrický, inspirovaný a reprezentovaný především známou prací G. Lakoffa a M. Johnsona (2002) *Metafory, kterými žijeme*,¹⁸ a jednak [1b] proud živý především v polské lingvistice označovaný obvykle jako „teorie jazykového obrazu světa“ (pojęcie językowego obrazu świata [dále jen JOS]).¹⁹ Odpovědi na výše uvedenou druhou otázku „jak lidská mysl s jazykem pracuje“ se snaží dát [2a] psycholingvistika, která se věnuje – zjednodušeně řečeno – otázkám jazykové produkce a recepce a otázce uspořádání znalostí o jazyce v myslí/mozku, a [2b] neurolingvistika, která se podle I. Nebeské (Karlík – Nekula – Pleskalová, 2002, s. 285) zabývá „strukturou a fungováním mozkových center, korespondencemi mezi místem poškození mozku a typy poruch řeči mluvené i psané.“

3.2. Otázka „co jazyk vypovídá o myslí?“ Kognitivní lingvistika

V centru zájmu kognitivní lingvistiky jsou v širokém smyslu problémy spjaté s jazykovým **významem**. První z přístupů, jež vyděluje I. Nebeská, přístup antropocentrický, klade důraz na metaforu. O tu je – jak ukázali Lakoff a Johnson (2002) – opřena naše kognice. Na základě zkušenosti s vlastní tělesností a s existencí v prostoru používáme z této zkušenosti odvozené pojmy i pro oblasti odlišné, což se výrazným způsobem podílí nejen na strukturaci slovníku,

16 Viz též (in: Karlík – Nekula – Pleskalová, 2002, s. 246) heslo *Lingvistika kognitivní* téže autorky.

17 To, co je obvykle označováno v českém kontextu jako kognitivní lingvistika, **není totožné** s totalitou kognitivních lingvistických disciplín. Proto i zde používáme označení *kognitivní lingvistika* pouze pro disciplíny typu [1]; k disciplínám typu [2] referujeme výrazy *psycholingvistika* a *neurolingvistika* a pro celek přístupů [1] a [2] používáme označení *kognitivní lingvistické disciplíny*. Kvůli této situaci je název svým založením psycholingvistické příručky M. Schwarzové (2009), který zní Úvod do *kognitivní lingvistiky*, v českém prostředí poněkud matoucí. Srov. k tomu i poznámku překladatele F. Smolíka (tamtéž, s. 201).

18 Naše komentáře k antropocentrismu jsou platné – z toho důvodu, že v českém prostředí je známá a vlivná – právě pro tuto práci. V českém (pražském [?]) prostředí jsou s pojmem kognitivní lingvistika spojeny právě závěry publikované zde. Jen o málo pozdější práce G. Lakoffa [Lakoff (2006)] má již záběr mnohem širší – je všeobecnou polemikou s objektivistickým paradigmatem.

19 Jako reprezentativní zde mohou sloužit teoretické práce J. Bartmiňského (viz např. Bartmiński, 2009) nebo A. Wierzbické (viz např. Wierzbicka, 2006) aj.

ale zřejmě i na způsobu lidského vnímání světa.²⁰ Přístup druhý, teorie jazykového obrazu světa, předpokládá, že různé založené specifické lidské vnímání světa různým způsobem vymezených skupin lidí se odráží, či zanechává obraz v každém jazyce,²¹ kterým mluvíme, a že je z něj tedy toto specifické vnímání světa (konkrétní skupiny lidí – národa, sociální, věkové skupiny aj.) rekonstruovatelné. Antropocentrický přístup odkryl, že k mnoha (všem?) oblastem okolního světa máme přístup jedinečně skrze metaforu; pak ale nepopisujeme tyto části reality „přímo“, ale vždy jen skrz filtr určitého předvyplnění naší mysli, které je dáno metaforicky zbudovanou pojmovou strukturou jazyka. Vnímání světa je závislé buď na metafoře, která zabraňuje získání nějakého transcendentního, metaforou nezprostředkovaného poznání absolutní reality (antropocentrismus); nebo je determinováno společensko-kulturně, kulturně osvojeným a přijatým úhlem pohledu, tedy viděním světa v určité specifické perspektivě (teorie jazykového obrazu světa). Podle obou proudů jazyk ovlivňuje naši strukturaci a konceptualizaci světa a má – dle názoru zastánců těchto přístupů – vliv na naše vnímání.²² V obou případech jsou tedy tvrzení vydělených směrů opřena vědomě o to, co jsme v úvodu charakterizovali jako perspektivismus. Vnímání světa je tedy podle kognitivních lingvistů (stoupenců antropocentrismu a teorie JOS) závislé na něčem, co bychom mohli označit jako pojmový referenční rámec:

„Je nutné si pamatovat, že veškerá zkušenost je filtrována vnímáním [které je postaveno na metafoře; které je kulturně determinováno; MB], a že proto jazyk není popisem skutečného světa (ani žádného možného světa), ale spíše lidského vnímání reality“ (Janda, 2004, s. 17).

Antropocentrismus (v té podobě, která je recipována u nás a kterou reprezentuje práce Lakoff – Johnson, 2002) i teorie jazykového obrazu světa se nesnaží primárně odpovědět na otázku „co jazyk vypovídá o práci lidské mysli s jazykem“, ale především na otázku „co jazyk vypovídá o lidské zkušenosti se světem, o lidském vnímání světa a jak se toto vnímání odráží ve významové struktuře jednotlivých jazyků“. Chtějí-li tyto přístupy rekonstruovat různě založené – ať už pojmově nebo společensko-kulturně – psychické výbavy různých (typů) subjektů, dokládají tím faktickou existenci popsaného p-mechanismu. Dokáží v jazykovém materiálu najít stopy přijaté perspektivy a tím odhalovat relace mezi (pojmovým) referenčním

20 Lakoff a Johnson (2002, s. 16) hovoří o tom, že metafory „strukturují naše vnímání, myšlení a konání.“

21 Bartmiński (2007, s. 12) definuje jazykový obraz světa takto: „Jazykovým obrazem světa rozumím interpretaci mimojazykové skutečnosti obsaženou v jazyce, kterou lze zachytit v podobě skupiny soudů o světě.“ Mezi klíčové pojmy, s nimiž při rekonstrukci pracuje, patří úhel pohledu a perspektiva. Úhlem pohledu Bartmiński rozumí „subjektivně-kulturní činitel, který rozhoduje o tom, jak o daném předmětu mluvíme, tj. mj. o způsobu jeho kategorizace, o výběru onomaziologického základu při tvorbě jeho názvu, o výběru charakteristických rysů, které jsou předmětu přisuzovány v konkrétních výpovědích a následně zachycené v jeho významu“ (tamtéž, s. 78). Perspektivou pak rozumí „soubor vlastností sémantické struktury slov, který je úzce svázan s úhlem pohledu a který je – přinejmenším do určitého stupně – jeho výsledkem“ (tamtéž, s. 78–79; překlad z polštiny MB).

22 Je příznačné, že autoři obou komentovaných směrů, jež vyděluje I. Nebeská (antropocentrický přístup; teorie JOS), se hlásí k myšlenkám o jazykovém relativismu E. Sapira a B. L. Whorfa. Mottem ze Sapira uvádí J. Bartmiński (2007, s. 11) soubor svých studií *Językowe podstawy obrazu świata*. V předmluvě ke knize *Metafory, kterými žijeme* se k myšlenkám těchto dvou amerických lingvistů hlásí i G. Lakoff a M. Johnson (2002, s. 11).

rámcem (kulturou) a vnímanou realitou,²³ odhalují stopy, které p-mechanismus zanechává v jazykovém materiálu.

3.3. Otázka „jak mysl pracuje s jazykem?“ Psycholingvistika

Jestliže jsme v předchozím oddíle řekli, že kognitivní lingvistika při formulaci svých teorií a závěrů s p-mechanismem počítá a že ji zajímá konkrétní p-mechanismem způsobené vidění světa; pak z druhé části komplexu kognitivních lingvistických disciplín – z oblasti psycholingvistiky (a neurolingvistiky) – je deklarováno stanovisko odlišné. M. Schwarzová (2009, s. 35; zvýraznění MB) přímo říká:

„V kognitivní lingvistice [rozuměj v části zde vymezené otázkou [2] „jak lidská mysl pracuje s jazykem“; MB] se předpokládá, že entity vystupující v modelech a teoriích **nejsou pouhými heuristickými fikcemi** (které splňují vědecké maximy o jednoduchosti, bezrozpornosti atd.), ale tvrzeními o reálně existujících elementech naší kognice.“

Zde tedy máme zřejmě co dělat s přístupem, který má ambice pracovat s psychologicky/neurofyziologicky reálnými jednotkami. Prozkoumáme proto tuto součást komplexu kognitivních lingvistických disciplín podrobněji. Budeme znovu ukazovat, že pro výběr (jednoho) nejadekvátnějšího popisu (z množiny všech alternativních popisů založených dalšími různými možnými referenčními rámci) předmětné oblasti lingvistiky je v konečné instanci rozhodující psychologická/neurofyziologická přijatelnost a začlenitelnost popisu.²⁴

4. Psycholingvistika: psychologická/neurofyziologická evidence jako kritérium relevance lingvistické teorie

4.1 Počítačová metafora

V rámci paradigmatu psycholingvistiky (a neurolingvistiky) byla pro rekonstrukci činnosti myslí/mozku, chápané jako manipulace s jednotkami mentální reprezentace, dlouhou dobu klíčová tzv. počítačová metafora. Hovořilo se v tomto smyslu o tzv. komputačně-reprezentačním uchopení **mysli** (Computational-Representational Understanding of **Mind**) (viz Thagard, 2001, s. 25; Lakoff, 2006, s. 327–340). Hlavním metodologickým postupem byla simulace procedur manipulujících s mentálními reprezentacemi, které jsou základem lidského jazyka, na počítači. Všechny kognitivní vědy byly dlouhou dobu spojeny na základě tzv. počítačové metafory. Šlo o vedení metaforické analogie: (i) *mozek* – počítač; (ii) *mysl* – pravidla, podle nichž mozek ve své „paměti“ manipuluje s mentálními reprezentacemi; (iii) *mentální reprezentace* – data. Ve své klasické podobě, kterou popisuje P. Thagard, je komputačně-reprezentační uchopení myslí překonáno (viz dále). Poučné a pro náš výklad

23 Jazyk je tedy vnímán jako prostředek k poznání toho, jakým způsobem („čím“) je „předvyplněna“ mysl příslušníků určité kultury, nebo jako médium, do nějž jsou „vepsány“ informace o přijaté perspektivě.

24 Neznamená to, že určité popisy (opřené o příslušné teorie), o nichž víme, že odporují (neuro)psychologii mozku nebo že jsou (neuro)psychologicky nezačlenitelné, nelze po určitou dobu z dobrých důvodů používat jako dočasně užitečné (poznání posouvající) „heuristické fikce“. Vždy je však takový postup třeba reflektovat a nepostupovat nevědomky nebo si jej zpětně přiznat.

užitečné je však v tom, že umožnilo rozlišit mentální úroveň **mysli** od neurofyziologické úrovně **mozku**, která má důležité místo na cestě ke kontrole perspektivismu.

4.2 Rovina mozku a rovina mysli

Na základě počítačové metafory byl učiněn důležitý **rozdíl mezi mozkiem a myslí**. Mozek byl chápán jako zařízení (počítač) umožňující svou neuronální stavbou uložení jazykových mentálních reprezentací a poskytující prostor (kapacitu) pro manipulaci s nimi. Mentální úroveň mysli byla pak chápána jako (1) specificky strukturovaný soubor jazykových mentálních reprezentací + (2) pravidla, podle nichž mozek s těmito reprezentacemi operuje, tj. jako jakýsi program. Můžeme tedy biologický orgán mozek chápat jako hardware a mysl jako software (Searle, 1994, s. 29). Lidská mysl je pak nahlédnuta jako „kus softwaru, který je realizován mozkiem“ (Čejka, 2002, s. 262). Vypůjčíme si tuto metaforu **mozek-počítač-hardware – mysl-program-software**,²⁵ abychom s její pomocí na příkladu klasické teorie komputačně-reprezentačního uchopení mysli ukázali, kde může být skryt zásadní limit, který by mohl psycholingvistiky (a neurolingvistiky) bránit v postulování psychologicky/neurofyziologicky reálných jednotek popisu.

Důležité je uvědomit si, že pro kontrolu popisů předmětné oblasti není zásadní mentální rovina mysli, jejíž podoba je nutně vždy jen rekonstruovanou hypotézou o tom, jak by mohla tato rovina vypadat. Primární důležitost má naopak mozek jako ve své stavbě a funkcích reálný biologický orgán. Je-li v kognitivismu všeobecně přijímáno, že teorie by měla být v souladu s daty z oblasti psychologie a neurofyziologie mozku, **nemělo by být přehlíženo** – a v tom je překážka na cestě za psychologicky/neurofyziologicky reálnými jednotkami –, že nositelem tohoto nutně jen rekonstruovaného softwaru musí být mozek (hardware) jako biologický orgán. Mozek-hardware musí umožňovat „realizování“ rekonstruované podoby mysli-softwaru. Hypotéza o struktuře a fungování mysli musí být testována na datech z oblasti lidské psychologie / fyziologie mozku. Přesně k tomuto přehlížení faktu, že mozek jako hardware musí být schopen realizovat rekonstruovaný software, však dochází v tzv. funkcionalistických teoriích mysli.

4.3 Funkcionalismus

Jako **funkcionalistické** se označují ty teorie, které tvrdí, že pro vysvětlení našich kognitivních schopností i práce naší mysli/mozku s jazykem je plně dostačující objasnit způsob zpracování mentálních reprezentací, tj. způsob manipulace programu s jednotkami mentální reprezentace. Podle M. Schwarzové (2009, s. 14) stoupcenci funkcionalismu požadují, aby uspořádání našich mentálních reprezentací a jejich zpracování bylo „popisováno a vysvětlováno zcela nezávisle na fyzikálních vlastnostech neurofyziologické úrovně mozku.“ Přesně to je však podle mého názoru výše naznačená překážka. Vzdali bychom se typu reality – neurofyziologické stavby mozku –, který je jediný schopen kontrolovat relevanci popisů, které mohou vycházet z různých perspektiv. Pokusíme se proto nyní [1] na příkladu klasického tzv. komputačně-reprezentačního uchopení mysli a [2] na příkladu generativismu ukázat, proč důsledně

---

25 Přičemž jsem si vědom, že jde o metaforu, která byla poměrně přesvědčivě, např. právě v Lakoffově (2006) citované práci, odmítnuta. Pro skutečnost, na niž chci upozornit, je však jako metafora dobře uplatnitelná.

oddělování mysli od lidské psychologie a neurofyziologické podstaty mozku nemůže zrušit závislost teoretických konstruktů na vlastním referenčním rámci.

4.4 Příklad 1: Komputačně-reprezentační uchopení mysli

Teorie komputačně-reprezentačního uchopení **mysli** je nedokonalá právě ve svém funkcionalismu, tj. v tom, že se snaží vyřešit **jen** otázku, jak naše **mysl** pracuje s jazykem, a nikoli **též zároveň** otázku, zda by náš **mozek** (jako hardware) byl schopen fungovat jako nosič (realizátor) softwaru, který určitá teorie **mysli** pro mentální úroveň popisu rekonstruuje.²⁶ Zásadní námitku proti komputačně-reprezentačnímu uchopení mysli vznesl již na konci 80. let G. Lakoff (2006, s. 327–339). Vědci jsou sice schopni v dílčích oblastech na počítači simulovat proces, jež na základě stejného vstupu vytvoří stejný výstup jako lidský mozek, to však nepředstavuje jednoznačný důkaz pro to, že mozek jako hardware musí mezi vstupem a výstupem provádět stejné nebo alespoň podobné operace, jako se odehrávají v hardwaru počítače.²⁷ V podobě klasického komputačně-reprezentačního uchopení mysli tedy kognitivní lingvistické disciplíny nepřekonalý – jak se mohlo zdát – nutnost počítat pouze s nefalzifikovanou hypotézou. Na metafoře založená představa, že pomocí rekonstruovaného programu (díky němuž počítač např. dokáže na základě stejného vstupu vydat stejný výstup jako člověk) pracuje s jazykem i člověk, je nutně jen hypotézou; nikoli hned sama o sobě rekonstrukcí skutečného zpracování jazyka v mysli/mozku uživatele.²⁸ A to proto, že není vztažena k psychologické/neurofyziologické podstatě mozku.

Bez kontroly rekonstruování úrovně mysli neurofyziologickou realitou mozku zůstává klasické komputačně-reprezentační uchopení mysli (i jakékoliv jiné) ve vzduchoprázdnu (viz vyjádření G. T. M. Altmanna výše). Kontrolou zde rozumím vztažení teorie mysli k psychologické/neurofyziologické realitě mozku, tj. ověření toho, zda je mozek jako hardware schopen realizovat software, který komputačně-reprezentační uchopení mysli (nebo jakékoli uchopení jiné) v podobě teorie-hypotézy rekonstruovalo. Dokud se toto nestane, zůstává jakákoli teorie především nekontrolovanou perspektivou, která zakládá určité vidění předmětu. Je tedy třeba souhlasit se závěrem M. Schwarzové (2009, s. 45), která říká, že „rozhodující hodnotící kritérium kognitivní lingvistiky je kritérium psychologické reality“. Jakákoli teorie vyslovující se k mentálním reprezentacím a způsobu jejich zpracování, a tedy samozřejmě

26 Srov. i vyjádření M. Schwarzové (2009, s. 14), když píše: „Rigidní funkcionalismus však naráží na vzrůstající skepsi a odmítání. Stále více badatelů považuje za důležité brát ohled na výsledky neurověd.“

27 J. R. Searle (1994, s. 33–35) tuto skutečnost dokazuje svým slavným myšlenkovým experimentem s čínským pokojem, kterým protestuje proti platnosti tzv. Turingova testu (viz o tom např. Peregrin, 2005, s. 231–232, 237–240).

28 Z pohledu úvah o funkčních rovinách textu tento problém postřehl a popsal P. Novák (1983, s. 83–84): „Je známo, že procesuální způsob vyjadřování (pomocí výrazů pro procesy) v gramatické analýze může budit zdání, že lingvista, který ho užívá, má na mysli dostatečně specifikovaný model procesu lidské komunikace. V počátcích šíření idejí generativní gramatiky se formulace obsahující výrazy *generovat*, *odvozovat*, *transformovat*, které podle původních definic označovaly formální operace s řetězy symbolů, které může provádět lingvista, samočinný počítač apod., přes výslovná upozornění mnohdy interpretovaly tak, jako by se zároveň vztahovaly k procesům probíhajícím v mluvčím [...]. Podobně ve výkladech uvedených v koncepci obecného významu členů gramatických kategorií nacházíme formulace, jako by bylo prokázáno, že odvozování tzv. dílčích významů na základě předpokládaného významu obecného a rysů kontextu provádí (neuvědoměle) posluchač. Zatím je však zřejmé, že odvozování provádí lingvista – zastánce koncepce obecného významu členů gramatických kategorií.“

i teorie vysvětlující naši schopnost řeči, zůstane teoretickou konstrukcí popisující abstraktní úroveň **mysli**.

4.5 Příklad 2: Generativní gramatika

Zajímavým případem popisu úrovně mysli bez kontroly psychologickou/neurofyziologickou realitou mozku je generativní gramatika. Zajímavým proto, že tentokrát se popis úrovně mysli nevydává přímo za způsob zpracování jazyka v mozku (nedochází tedy k výše popsanému zaměňování popisu roviny mysli za popis práce mozku s jazykem); na kontrolu popisu mysli generativní gramatika rezignuje.

Chomsky (1966, s. 133–134) hovoří o třech rovinách úspěšnosti gramatického popisu (přičemž popis gramatiky je totožný s popisem naší schopnosti řeči) spojeného s určitou teorií jazyka: o rovině pozorovací adekvátnosti, o rovině popisné adekvátnosti a o rovině vysvětlující adekvátnosti. Adekvátní pozorování zajistí odpovídajícím způsobem výběr dat (korpus), která tvoří vstup. Popisně adekvátní gramatika se snaží podat popis správně tvořených vět, zajímá ji tedy výstup. Adekvátní vysvětlení se snaží podat popis toho, jak náš vnitřní kontext při produkci správně tvořených vět pracuje, tzn. snaží se popsat, co se v našem vnitřním kontextu děje mezi vstupem a výstupem. Chomsky říká, že kritérium vysvětlovací adekvátnosti „usiluje o to, poskytnout principiální základnu, nezávislou na žádném určitém jazyce, pro výběr popisně adekvátní mluvnice každého jazyka“ (tamtéž, s. 134). Tato úvaha je zcela správná a znamená velký krok kupředu v tom, jak kontrolovat mechanismus perspektivismu. Chomsky si je správně vědom, že úrovně popisné adekvátnosti může dosáhnout větší množství popisů, konstruuje tedy ve vysvětlovací adekvátnosti kritérium, které umožní na základě toho, co se děje v našem vnitřním kontextu při produkci (je nanejvýš pravděpodobné, že to, co se děje v našem vnitřním kontextu, děje se jen jedním způsobem) vybrat jen jednu gramatiku – vybrat jeden popis kompetence, který je explanačně neadekvátnější, a vysvětluje tedy přímo naši práci vnitřního kontextu mezi vstupem a výstupem. Zjistit, co se však v této fázi děje, vyžaduje vzít v úvahu – jak stále argumentujeme – data z oblasti neurofyziologické stavby mozku. To však Chomsky podle M. Schwarzové (2009, s. 41) nikdy neučinil: „Odpověď na otázku po neurofyziologických principech, jež konstituují naši jazykovou kapacitu, [...] zůstává mimo oblast lingvistických přístupů. Chomsky sice odmítá radikální funkcionalismus, avšak na principy neuropsychologie při vytváření svých teorií nebere ohled.“ G. Lakoff (2006, s. 181–184) dokonce tvrdí, že projekt generativní gramatiky je založen tak, aby nemohl být empiricky testován na datech z lidské psychologie/neurofyziologie mozku.²⁹ Bez tohoto ohledu na psychologické/neurofyziologické principy je však slibný požadavek na kontrolu adekvátnosti procedurálních popisů naší kompetence tím, co se skutečně děje ve vnitřním kontextu, nedotažen do konce. Dokud tak nebude učiněno, neexistuje žádné kritérium, které by z několika možných popisně adekvátních gramatik (popisů jazyka) dokázalo vybrat jednu

29 Srov.: „Zprv je zde [v generativní lingvistice; MB] rozlišení mezi kompetencí a performancí, kterým lze dostatečně manipulovat, aby bylo možné téměř jakékoli experimentální psychologické výsledky alespoň zpočátku zařadit do oblasti performance a pak je ignorovat“ (s. 183–183); „Jakákoli diskuse o obecných kognitivních schopnostech je [v generativní lingvistice; MB] prostě irelevantní, stejně jako jakákoli diskuse o empirických protidůkazech založených na obecných vlastnostech kognitivního systému. Jevy, které nezapadají, musí být zákonitě způsobeny něčím mimo jazykový systém“ (s. 183–184).

gramatiku, která by odpovídala popisu skutečné kompetence. Platí proto, co říká J. Peregrin (1999, s. 43):

„Jiným problémem je nekritické přesvědčení, že způsob zachycení gramatiky, se kterým přišel Chomsky, je jednoznačným a přímočarým vyjádřením toho, co má člověk skutečně někde ve své mysli či ve svém mozku. [...] Je to [Chomského cesta k tomu, jak gramatika skutečně vypadá; MB] totiž zjevně cesta, jakou popisujeme vnitřek černé skříňky, u které známe jenom vstupy a výstupy – navíc v případě jazyka nejsou vzhledem k jeho složitosti data o vstupech a výstupech nijak jednoznačná. To znamená, že ačkoli Chomského přístup představuje jednu z jistě velice plausibilních cest vizualizace obsahu příslušné černé skříňky (to jest lidské „jazykové schopnosti“), není to asi jediný plausibilní způsob, jak data vyhodnotit, a vydávat jej za přímý popis něčeho faktického se zdá být poněkud zavádějící.“

Je zřejmé, kam směřujeme: Znovu se potvrzuje, že klíčové měřítko adekvátnosti popisu (a teorie, z níž popis vyplývá) je nutné spatřovat v tom, že tento popis bude explanačně adekvátnější, pokud bude v souladu s daty z oblasti lidské psychologie a neurofyziologie mozku. Ke zjišťování a ověřování psychologické/neurofyziologické plauzibility popisu předmětné oblasti jazyka je nevyhnutelně nutné použít experimentální metody.

5. Závěr

Z popsáných důvodů mohly být přístupy klasické lingvistické teorie úspěšné a užitečné jako nástroje popisu (té části předmětné oblasti lingvistiky, kterou si vymezily) a není je možné považovat za víc než právě za (dočasně [?] užitečné) popisy nekontrolované, neověřené (nezdůvěryhodněné) psychologickými/neurofyziologickými důkazy. Řekneme-li, že každý popis předmětné oblasti je interpretace (vycházející z určité perspektivy a opírající se o ni), je pro ověření užitečnosti, přesnosti a adekvátnosti tohoto popisu nutné také interpretovat jednotlivé interpretace (popisy). George Lakoff (2006, s. 258) píše: „Abychom mohli být objektivní, musíme si uvědomovat, že máme konkrétní pojmový systém, musíme vědět, jak vypadá, a musíme být schopni uvažovat o jeho alternativách.“ Toto „vědět, jak vypadá náš pojmový systém“, tato interpretace interpretace je teorie pozná(vá)ní – epistemologie. Pokusili jsme se ukázat, že oprávněnost (z různých perspektiv založených) interpretací je kvůli jejich vnitřní koherenci nerozhodnutelná bez prozkoumání externích kritérií a že pro lingvistiku musí být takovým kritériem, které poskytne důležitou evidenci, psychologická/neurofyziologická reálnost postulovaných jednotek a plauzibilita (přijatelnost) příslušných teorií (referenčních rámců).

Literatura:

ALTMANN, Gerry T. M. (2001): The language machine: Psycholinguistics in review. *British Journal of Psychology* [online], 92, s. 129–170 [cit. 11. 3. 2010]. Dostupné z WWW: <http://homepage.mac.com/gerry_altmann/research/papers/files/BPS_01.pdf>

BARTMIŃSKI, Jerzy (2009): *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

BARTOŇ, Tomáš – CVRČEK, Václav – ČERMÁK, František – JELÍNEK, Tomáš – PETKEVIČ, Vladimír (2009): *Statistiky češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

ČEJKA, Mirek (2002): Proč jsme přeložili tuto knihu (komentář). In: George Lakoff – Mark Johnson, *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, s. 262–268.

BORDAG, Denisa – PECHMANN, Thomas (2008): Grammatical gender in speech production: Evidence from Czech. *Journal of Psycholinguistic Research*, 37, s. 69–85.

BORDAG, Denisa – PECHMANN, Thomas (2009): Externality, internality and (in)dispensability of grammatical features in speech production: Evidence from Czech declension and conjugation. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 35, s. 446–465.

DĄBROWSKA, Ewa (2000): From formula to schema: The acquisition of English questions. *Cognitive Linguistics*, 11, s. 1–20.

DĄBROWSKA, Ewa – KUBIŃSKI, Wojciech (2003): Akwizycja języka w świetle językoznawstwa kognitywnego. In: Ewa Dąbrowska – Wojciech Kubiński (eds.), *Akwizycja języka w świetle językoznawstwa kognitywnego*. Kraków: UNIVERSITAS, s. 9–29.

FAJKUS, Břetislav (2005): *Filosofie a metodologie vědy. Vývoj, současnost a perspektivy*. Praha: Academia.

HERMACH, Jiří (2006): *Přemítání o člověku, životě a době*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

CHOMSKY, Noam (1966): *Syntaktické struktury*. Praha: Academia.

JANDA, Laura (2004): Kognitivní lingvistika. In: Lucie Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: ÚČJTK FF UK, s. 9–58.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

KUHN, Thomas Samuel (1997): *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH.

LAKOFF, George (2006): *Ženy, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark (2002): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.

LANGACKER, Ronald W. (2000): A dynamic usage based model. In: Michael Barlow – Suzanne Kemmer (eds.), *Usage-Based Models of Language*. Stanford: CSLI Publications, s. 1–63.

LOTMAN, Jurij Michailovič (1990): Kompozícia slovesného umeleckého diela. In: Jurij Michailovič Lotman, *Štruktúra umeleckého textu*. Bratislava: Tatran, s. 240–249.

NEBESKÁ, Iva (2002): Vidění v češtině. In: Zdeňka Hladká – Petr Karlík (eds.), *Čeština – univerzália a specifika 4*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 299–305.

MILLER, Jim – WEINERT, Regina (2009): *Spontaneous Spoken Language. Syntax and Discourse*. New York: Oxford University Press.

NOVÁK, Pavel (1983): Poznámky o jazyce lingvistiky (O směřování funkčních úseků textu v lingvistice). *Slovo a slovesnost*, 44, s. 83–90.

PEREGRIN, Jaroslav (1999): (Nedokončená?) revoluce v pohledu na jazyk (Úvahy nad knihou Stevena Pinkera Jazykový instinkt). *Slovo a slovesnost*, 60, s. 37–45.

PEREGRIN, Jaroslav (2003a): Je realismus problémem? In: Jaroslav Peregrin, *Filosofie a jazyk*. Praha: Triton, s. 87–98.

PEREGRIN, Jaroslav (2003b): Zen a umění (davidsonovské) analytické filosofie. In: Jaroslav Peregrin, *Filosofie a jazyk*. Praha: Triton, s. 121–143.

PEREGRIN, Jaroslav (2005): *Kapitoly z analytické filosofie*. Praha: Filosofia.

PETERS, Ann (1983): *The Units of Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.

PETŘÍČEK, Miroslav (1997): *Úvod do (současné) filosofie*. Praha: Herrmann & synové.

SAUSSURE, Ferdinand de (1989): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.

SAUSSURE, Ferdinand de (2004): *Szkice z językoznawstwa ogólnego*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG.

SEARLE, John Rogers (1994): *Mysl, mozek a věda*. Praha: Mladá fronta.

SEARLE, John Rogers (2007): *Mysel, jazyk a společnost*. Bratislava: Kalligram.

SCHWARZOVÁ, Monika (2009): *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha: Dauphin.

SMOLÍK, Filip (2009): Psycholingvistika a čeština: některá slibná témata. *Naše řeč*, 92, s. 240–251.

SVATOŇ, Vladimír (2004): „Intertextualita–tradice–mýtus. In: Vladimír Svatoň, *Proměny dávných příběhů. Poetika ruské prózy*. Praha: UK v Praze, FF, ÚSVS, s. 29–45.

THAGARD, Paul (2001): *Úvod do kognitivní vědy: mysl a myšlení*. Praha: Portál.

TOMASELLO, Michael (1995): Language is not an instinct. *Cognitive Development*, 10, s. 131–156.

TOMASELLO, Michael (2000): Do young children have adult syntactic competence? *Cognition*, 74, s. 209–253.

TŘEŠTÍK, Dušan (1999): *Myslití dějiny*. Praha: Paseka.

WIERZBICKA, Anna (2006): *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

ZIELIŃSKA, Dorota (2007): *Proceduralny model języka. Językoznawstwo z pozycji teorii modeli nauk empirycznych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.